

Супруненко О.Б.,
Шерстюк В.В.

**КУРГАНИ
НИЖНЬОГО
ПРИПСІЛЛЯ**

Київ
2011

УДК 902/903.5(477.53):(282.247.326.1.4).-04-2"

ББК 63.4 (4 УКР – 4 Пол)

С 89

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства ІАІН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 15 від 22 грудня 2011 р.).

Науковий редактор:

Скорий С.А., доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Рецензенти:

Ковальова І.Ф., доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара;

Литвиненко Р.О., доктор історичних наук, професор кафедри всевітньої історії Донецького національного університету;

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, заслужений працівник культури України.

Видавці щиро вдячні підприємствам, за підтримки яких побачила світ ця книга:

СТОВ «Скіф», с. Більськ Полтавської обл. (директор **О.В. Бондир**),
ТОВ «Біланівський ГЗК», м. Комсомольськ Полтавської обл. (генеральний директор **А.О. Рикус**),
ПП «Ланнівський цукровий завод», с. Ланна Полтавської обл. (генеральний директор **О.Ф. Тимоха**).

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.

С 89 Кургани Нижнього Прип'ялля = The Lower Psel Mounds. – Київ, 2011. – 472 с. + 24 кол. вкл.; 384 іл.

ISBN 978-966-8999-34-5

Робота вводить до наукового обігу й атрибує значну групу поховальних пам'яток від епохи енеоліту до середньовіччя басейну Нижнього Псла на Полтавщині, досліджених у ході систематичних науково-рятувальних робіт в зонах будівництва гірничо-збагачувальних підприємств Комсомольського мікрорегіону 2007-2011 рр. У монографічному дослідженні вміщений нарис історії археологічних досліджень басейну Нижнього Псла, наведений опис досліджених поховальних та ін. комплексів, здійснений аналіз відомих старожитностей ряду епох, доповнений оглядом антропологічних матеріалів з розкопаних курганів, відповідними показниками, значною кількістю ілюстрацій.

Для археологів, істориків, викладачів вищої та загальноосвітніх шкіл, працівників музеїв, краєзнавців.

Робота вводить в науковий оборот, атрибує значительну групу погребальних пам'яток від епохи енеоліту до середньовіччя в басейні Нижнього Псла на Полтавщині, досліджених в ході систематичних науково-рятувальних робіт в зонах будівництва гірничо-збагачувальних підприємств Комсомольського мікрорегіону в 2007-2011 гг. В ней помещен очерк истории археологических исследований бассейна Нижнего Псла, приведено описание раскопанных погребальных и пр. комплексов, произведен анализ известных древностей вплоть до нового времени. Монографическое исследование дополнено анализом антропологических материалов из раскопанных курганов соответствующими указателями, значительным количеством иллюстраций.

Для археологов, историков, преподавателей вузов и общеобразовательных школ, работников музеев, краеведов.

The work presents a large group of funeral monuments from the Eneolithic up to the Middle Ages. The monuments are located in the basin of the Lower Psel in Poltava region. They were investigated in Komso-molsk microregion at the construction areas of mining and processing enterprises in 2007-2011 by the systematic research and rescue operations. The monograph presented short history of archaeological researches and description of the excavated burial and other complexes. The analysis of known antiquities until modern times also performed. The publication is complemented with anthropological analysis, corresponding indexes and illustrations.

It is intended for archaeologists, historians, university professors and teachers, employees of museums, local historians.

ББК 63.4 (4 УКР – 4 Пол)

ISBN 978-966-8999-34-5

© Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., 2011
© Додаток: Аргем'єв А.В., 2011
© Інститут археології НАН України, 2011
© ЦП НАН України і УТОПК, 2011
© ЦОДПА УК ПОДА, 2011

ПЕРЕДМОВА

Мікрорегіон Нижнього Прип'ялля розташований на межі двох географічних зон Лівобережної України – Степу і Лісостепу. Більша його частина в пониззі ріки також суто територіально входить до смуги Придніпровської Лівобережної тераси, з домінуючими ознаками лісостепу – зоною розташування найбільш життєдайних земель та помірних кліматичних умов, прилеглою до узбережжя найбільшої ріки України, що була заселена людиною ще з давніх-давен. Останні 15-17 кілометрів течії Псла пролягають, фактично, по зазначеній терасі, в оточенні лісових масивів, озер і плавнів, лук і численних заболочених стариць, частина з яких майже пересохла за останні півстоліття гірничо-видобувних робіт та пониження рівня ґрунтових вод.

Пониззя ріки утворює обмежену течіями правобережних і лівобережних допливів Псла (рр. Манжелією, Омельником, Сухим Омельником та Рудькою з притоками) ділянку Придніпровської низовини площею близько 20 × 30 км, яку найчастіше і називають Нижнім Прип'яллям. Хоча суто територіально басейн Нижнього Псла має значно більші розміри і розпочинається від кругого коліна ріки в районі сіл Говтви та Прилішки і впадіння біля першого з них його лівобічної притоки – річки Говтви, а дещо вище правобічної – р. Хоро-лу, за 50 км від Дніпра. Таким чином, географічна ділянка, охоплена дослідженням, є класичним зразком нижньої течії ріки: від впадіння останніх більш-менш повноводних приток до гирла (рис. 2).

Зі сходу Нижнє Прип'ялля обмежене незначними пагорбами вододільних підвищень з наступною лівобережною притокою Дніпра – невеликою степовою річкою Сухим Кобелячком та його правобережним допливом – р. Лизькою, а також р. Рудькою, що, вірогідно, раніше була лівою притокою Сухого Кобелячка (на сьогодні її нижня течія видозмінена внаслідок дії ряду антропогенних чинників). Між цими водо-

Приписілля. Схема місцезнаходження досліджених курганів (кін. XIX – поч. XXI ст.).
 1 – Приписілля (1983-1984); 2 – Приліпка (2007); 3 – Бурти (1890); 4 – Глибоке (1890); 5 – Столбова
 (1890); 6 – Гостра Могила (1887); 7 – Верхня Мануйліва, Сад (1887); 8 – Дубки (1890);
 9 – Дяченко могила (1889); 10 – Солонці (1890); 11 – Ченкали (1925); 12 – Дяченко могила (1890);
 13 – Попенкова могила (1889); 14 – Гречухова могила (1889); 15 – Манжелія (1983); 16 – Ламане (1981);
 17 – Горбані (2009); 18 – Бондарі (1987); 19 – Кирилівки (Кузьменки) (1989); 20 – Бондарі, курган VII
 (2007); 21 – Бондарі, група II (2007, 2009); 22 – Білани, група II (2007); 23 – Кузьменки, група III (2011);
 24 – Кияшки, курган 2 (2011); 25 – Кияшки, курган 3 (2011); 26 – Базалуки (2010);
 27 – Солонці, група VI, курган I (2011); 28 – Рокитне (1987);
 29 – Солонці, група (могили) I, курган 12 (2007);
 30 – Дмитрівка, Чирапський горб, курган 1 (2007);
 31 – Цегельня (1992); 32 – Олексіївка (1880);
 33 – Олексіївка (1881); 34 – Солонці, група I (2006);
 35 – Солонці, група II (2006); 36 – Волошине, група IV
 (2005-2006); 37 – Волошине, група II (2005);
 38 – Волошине, група I (2003-2006); 39 – Волошине,
 група III (2003); 40 – Луканичі, група II (2008-2009);
 41 – Велика Кохнівка (1959); 42 – Луканичі, група I (2005);
 43 – Стара Чираківка (1993); 44 – група «Кормилці»
 (1993); 45 – Лавриківка, група II (2008); 46 – Лавриківка,
 група III (2010); 47 – Лавриківка, група I (2010);
 48 – Підустя, група I (2008-2009);
 49 – Повосітка (2009);
 50 – Петрашівка (2011);
 51 – Компаніїці (1960-1963).

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ 1. З історії вивчення поховальних пам'яток басейну
 Нижнього Псла 14

Розділ 2. Дослідження курганів, їх місцезнаходження 48

Розділ 3. Кургани групи II поблизу с. Горбанів 58

Розділ 4. Кургани в околицях с. Бондарів 94

Розділ 5. Група курганів II поблизу кол. с. Біланив 126

Розділ 6. Група курганів I неподалік с. Кузьменок 174

Розділ 7. Кургани поблизу с. Кияшок 194

Розділ 8. Група курганів I біля с. Базалуків 216

Розділ 9. Кургани поблизу с. Солонців 226

Розділ 10. Група курганів II неподалік кол. хут. Дуканичів 268

Розділ 11. Стародавнє населення пониззя Псла за поховальними
 пам'ятками регіону 318

Висновки 398

Додаток 1. Показчик досліджених поховальних
 та інших комплексів 406

Додаток 2. Антропологічні матеріали з курганів нижньої течії
 Псла (за розкошками 2007-2011 рр.) 409

Додаток 3. Умовні позначення 421

Архівні джерела та використана література 422

Резюме 457

Summary 459

Перелік скорочень 461

Географічний показчик 463

Іменний показчик 467

Про авторів 470

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік дослідження	Об'єкт	Стройка
-----------------	----------------	-----------------	-----------------	--------	---------

Сарматські

Дуканичі	II	1	2008	п. 8-?	283
Дуканичі	II	3	2009	окр. знах.	
Солонці	VI	1	2011	п. 1	231
Солонці	VI	1	2011	я. 6	237

Середньовічні кочівницькі

Кияшки		3	2011	п. 1	204
--------	--	---	------	------	-----

Золотоординські

Білани	II	2	2007	п. 6	68
Горбані	II	1	2009	п. 6	168

Нового та новітнього часу

Дуканичі	II	2	2009	п. 1	292
Дуканичі	II	2	2009	п. 2	292
Дуканичі	II	2	2009	п. 3	294
Дуканичі	II	2	2009	п. 4	294
Дуканичі	II	2	2009	п. 5	294
Дуканичі	II	2	2009	п. 6	294
Дуканичі	II	2	2009	п. 7	295
Дуканичі	II	2	2009	п. 8	295
Дуканичі	II	2	2009	п. 9	296

Примітка: вогн. – вогнище; об. – об'єкт; п. – поховання; я. – яма.

Населений пункт	Групи курганів	Номери курганів	Рік дослідження	Об'єкт	Стройка
-----------------	----------------	-----------------	-----------------	--------	---------

Новітні об'єкти, грабінницькі ями

Базалуки	I	1	2010	я. 1	223
Білани	II	2	2007	«п. 3»	165
Бондарі	II	3	2009	транш.	108
Дуканичі	II	2	2009	перекоп	291
Дуканичі	II	3	2009	об. 1	308
Дуканичі	II	3	2009	об. 2	309
Дуканичі	II	4	2009	я.	313
Дуканичі	II	4	2009	об. 1	311
Горбані	II	1	2009	п. 4 (об. 1)	67
Кияшки		2	2011	погріб 1	200
Кияшки		3	2011	grab. перекоп	214
Солонці	I	12	2007	погреб, окол	264
Солонці	VI	1	2011	я. 2	242
Солонці	VI	1	2011	тригопункт	246

Невизначені

Бондарі	II	3	2009	п. 1	106
Бондарі	II	3	2009	п. 2	106
Дуканичі	II	3	2009	п. 5	304
Дуканичі	II	4	2009	я. 1	311

Артем'єв А.В.

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З КУРГАНІВ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ ПСЛА

(за розкопками 2007-2011 рр.)

У додатку до роботи наводяться результати досліджень антропологічних матеріалів, отриманих у ході науково-рятівних розкопок курганів 2007-2011 рр. у басейні Нижнього Псла. Вивчені антропологічні рештки представників населення, яке проживало в низині ріки у різні історичні епохи.

Антропологічні й одонтологічні препарати, зі врахуванням вдосконалення методів обробки і нових підходів до інтерпретації отриманих результатів, здатні суттєво впливати на вивчення широкого кола питань історії стародавніх спільнот та умов їх життєдіяльності (Козак 2005; Козак, Потехіна 2003, с. 113-129). Отже, метою дослідження стало визначення за кістковими рештками фізичного стану представників різних груп стародавнього населення. До завдань дослідження входило наведення статево-вікових характеристик (за можливістю, етнічних, расових морфологічних ознак) індивідів та деяких особливостей їх розвитку (в т.ч. патологічних відхилень).

З особливостей антропо-одонтологічного матеріалу варто вказати на зруйнованість (чи фрагментарність) і неповноту багатьох кістяків та окремих кісток. Тільки деякі скелети та їх частини зберегли цілісну будову. Окремі кістяки, запропоновані для аналізу, виявилися у вкрай поганому стані збереження, зумовленому перебуванням у шапопнених водах відстійника та солонців шарах ґрунту і материкового піску (розслоєні, без анатомічного порядку чи представлені кількома фрагментами, здебільшого поверхневим шаром кісток). Це значно ускладнювало проведення диференціальної діагностики, оцінки належності до відділу скелету або самої кістки. У зв'язку з цим, визначення зросту було здійснене в обмеженій кількості випадків.

Так як збереженість кісткових матеріалів здебільшого характеризувалася як погана, в багатьох випадках висловки про стать, вік, індивідуальні відхилення від норми розвитку були винесені за жувальними органами людей, тим більше, що найчастіше збереженими

залишалися тільки препарати одонтологічної системи. Хоча часто відколи емалі в зубах постійної зміни не дозволяли провести статеві дослідження. А саме в солонцюватих нижньопільських умовах емаль відпарувалася на значній частині зубних органів. Позначення зубів, у випадках необхідності опису одонтологічних органів, подається згідно схеми, запропонованої Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Початковий аналіз матеріалів виконувався безпосередньо в польових умовах (особливо, у випадках, коли висолені кістки не могли бути перевезені до лабораторних умов або ж через погану збереженість, зумовлену регулярними вибухами в кар'єрах).

Польові визначення серйозно вплинули на результати роботи, допомігши більш точно встановити статево-вікові аспекти (провести ідентифікацію останків похованих), визначити деякі особливості життя дослідженого контингенту стародавніх жителів цієї місцевості.

У всіх випадках проводилася ідентифікація особи за скелетованими рештками. Встановлювалася приналежність кістки одному або кільком індивідам. Фіксувалися дані про відхилення від норми фізіологічного розвитку, за можливістю, сліди патологічних змін.

Стать встановлювалася за описовими морфологічними ознаками в черепі і кістках (Алексєєв 1966; Алексєєв, Дебец 1964, с. 3; Пашкова 1963), вік – за ступенем зарощення швів краніума, термінів формування кісткової тканини, ступенем стертості (абразії) зубів (Зубов 1968; 1973; 1974; Найнис, Лукошевичукте, Гостіте 1947, с. 43-48), зріст – за таблицями вимірювань кісток, запропонованими рядом авторів (Башкиров 1957, с. 7-8; Пашкова 1958, с. 11-17), патологічні утворення, індивідуальні ознаки (відхилення від норми розвитку) розглядалися у контексті прийомів судово-криміналістичної практики та лікувальної діагностики (Герасимов 1955; Гинзбург 1963, с. 4-5, 9-10; Ковешников, Никитюк 1992; Пашинян, Тучик, Чернявская 2002, с. 54-60).

РЕЄСТР ТА ОПИС АНТРОПО-ОДОНТОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Горбані, гр. I, курган № 1/2009 р.

1. *Поховання 1 (зрубне)*. Представлене уламками черепа дитини. Про її вік точно судити неможливо. Інтервал життя може становити від 1 до 3 (6) років.

Кістяк з поховання 1 належав дитині у віці 1-3 (6) років.

2. *Поховання 2 (зрубне)*. В апалізі – фрагменти п'ятих кімцівок дорослої людини. Точніше статі і вік не визначається через подрібненість кісткових матеріалів.

Кістяк з поховання 2 належав дорослій людині.

3. *Скупчення 1 (зрубне)*. Кілька фрагментів довгих трубчастих кісток людини. Статі і вік не визначені.

Кістки зі скупчення 1 належали дорослому індивіду.

4. *Скупчення 3 (зрубне)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток людини. Статі і вік не визначені.

Кістки зі скупчення 3 належали дорослій людині.

5. *Поховання 3 (зрубне)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток людини й уламки її черепа (збереглися зуби). Встановлено, що вони належать чоловікові, якому виповнилося 20-25 років.

Кістяк з поховання 3 належав чоловікові у віці 20-25 років.

6. *Скупчення 4 (зрубне)*. Виявлені кілька фрагментів кісток людини з неповної частини скелету (кістки зішсовані). Статі і вік не визначені.

Рис. 383. Горбані, с., група I, курган № 1/2009 р., поховання 6. Зуб 32 чоловіка-кочівника золотоординського часу (30-35 років, з мінералізованими відкладеннями типу «нависаючого кому», дистальна (1), вестибулярна (2) та мезіальна (3) норми).

Кістки зі скупчення 4 належали дорослому індивіду.

7. *Поховання 6 (золотоординське кочівницьке)*. Практично повний скелет однієї людини (найкраще збереглися зуби). Кісткові тканини фрагментовані. Морфологічні описові ознаки статі в кістках чоловічі. Вік обчислюється 35-40 роками (за ступенем стертості зубів). Вдалося визначити зріст – 174,0-176,0 см.

Кістяк з поховання 6 належав чоловікові у віці 35-40 років, зростом – 174,0-176,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології не виявлено, але наявні дуже масивні (2,5 мм над рівнем поверхні емалі) зубні камні у вигляді «нависаючого кому» (Артемов 2002, с. 59-65; Каськова, Артемов 2011, с. 42) (рис. 383).

8. *Поховання 7 (ямне)*. Для аналізу збереглися фрагменти довгих трубчастих кісток і черепа (в г.ч. зуби). Саме за станом зубошеленого апарату можна стверджувати, що дитині на момент смерті могло виповнитися 5-6 (не більше 7) років.

Кістяк з поховання 7 належав дитині у віці 5-7 років.

Горбані, гр. I, курган № 2/2009 р.

9. *Поховання 1 (зрубне)*. Представлені кісткові матеріали одного індивіда. В аналізі найбільш інформативними виявилися зуби людини. Число зубів – 28. За описовими морфологічними критеріями в одонтологічних органах, їх віднесено до ряду зубів, що належать чоловікові (Дмитренко, Краюшкин, Сапкін 2000). Стертість практично відсутня. Корені зубів мудрості у фазі формування. Пік прорізування цих зубів припадає на віковий період життя в 14-17 років. Власне, сирецькість зубних органів вказує на той же вік (у цій темі життя вона не виражена).

Кістяк з поховання 1 належав чоловікові у віці 14-17 років.

10. *Поховання 2 (зрубне)*. Матеріали представлені дрібними кальцинованими уламками дуже тонких кісток, що дозволяє припустити їх приналежність дитині. Вікову категорію за такими знахідками не визначають (Пашинян, Тучик, Чернявская 2002, с. 54-60).

Кістяк з поховання 2, можливо, дитячий.

11. *Поховання 3 (зрубне)*. Скелет представлений 20-ма дрібними кістками (збереглися тільки голівка стегнової кістки з невеликим фраг-

ментом власне стегна) від скелету (без черепа). Фрагментарність кісток викликана молодістю об'єкта дослідження. За ступенем сформованості голівки і фрагмента стегна (ефізарної і діафізарної частин, які не зрослися) – дитині 8-10 років.

Кістяк з поховання 3 належав дитині у віці 8-10 років.

12. *Поховання 4 (зрубне)*. Для аналізу зберегся повний, але фрагментований кістяк. Є зуби, всього – 23 анатомічні об'єкти (залишки нижньої щелепи) у фрагментованому черепі. Череп і кістки належать, за відомими морфологічними ознаками, чоловікові. Існуючі на сьогодні методи визначення статі за морфологічними описовими ознаками в зубах, також свідчать на користь приналежності кістяка особі чоловічої статі. За ступенем стертості зубів, термінів формування швів черепу, внутрішньою будовою кісткової тканини (губчастої і спонгіозної речовини), чоловік за життя досяг віку 20-25 років.

Кістяк з поховання 4 належав чоловікові у віці 20-25 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Розростання кісткової речовини на хребцях попереку (дегенеративно-дистрофічні процеси). Такі зміни у віці 20-25 років є доказом походження патології, викликаної підвищеними фізичними навантаженнями (можливо, захворювання професійного характеру, що побутували і за епохи пізнього бронзового віку).

13. *Поховання 5 (скіфське)*. Отримані більшість кісток скелету дорослої людини, окремі з яких представлені фрагментами, відсутня нижня щелепа. За ознаками в скелеті, черепі, зубах – цей кістяк належав чоловікові. Вік визначений за ступенем зрощення черепних швів, стертістю зубів верхньої щелепи, будовою компактною, спонгіозною і губчастою речовин кісток. Чоловік досяг вікового інтервалу в 25-30 років. Встановлений зріст – 172,0-177,0 см.

Кістяк з поховання 5 належав чоловікові у віці 25-30 років, зростом 172,0-177,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Відзначено розростання кісткової речовини в хребтному стовбі (дегенеративно-дистрофічні ураження), в зв'язку з чим настали зміни у грудному і поперековому відділах хребта. Ця патологія, яка розвинулася в молодому віці, може свідчити про підвищені фізичні навантаження на опорно-руховий апарат, вірогідно, у зв'язку з професійною діяльністю людини (належність до числа осіб, які щодня займалися верховою їздою). Є зубний наліт у вигляді

«нависаючого кому» на всіх зубах (яких збереглося 30).

14. *Поховання 5 (грабіжницький хід II, вхідний колодязь, скіфське)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток і IV хребця шийного відділу. Можна стверджувати лише, що кістки належали дорослому індивіду.

Окремі кістки з поховання 5, винесені грабіжниками до ходу, належали дорослій людині.

Бондарі, гр. II, курган № 2/2007 р.

15. *Поховання 2 (зрубне)*. Для аналізу представлені залишки скелету молодої людини (діафізи й епіфізи не зрослися, що відбувається до 11-12 років).

Індивід з поховання 2 – дитина у віці 9-11 років.

16. *Поховання 5 (зрубне)*. Окремі фрагменти черепа (без зубів) і довгих трубчастих кісток людини.

Індивід з поховання 5 – дитина у віці 11-12 років.

17. *Поховання 6 (зрубне)*. У збереженому стані – фрагмент I-ї фаланги середнього пальця лівої руки. Наявність остеофітів вказує на вік людини в межах 40 років. Статі і зріст людини залишилися поза межами можливостей доступного аналізу.

Індивід із поховання 6 – доросла людина у віці близько 40 років.

18. *Поховання 7 (зрубне)*. Фрагменти кісток посткраніального скелету, розвал черепа і повний набір зубів. Статевий диморфізм визначений як жіночий. На це вказує відносно слабо виражений рельєф м'язів, грацільний кістяк, ознаки статі в черепі і тазі, морфологічна описова конструкція зубів. Тим не менш, людина досягла похилого вікового інтервалу. Ступінь закриття швів черепа, знос зубів відповідає віковій межі – 60-65 років. Зріст вдалося визначити у межах – 166,0-167,0 см.

Індивід з поховання 7 – жінка (?) похилого віку (60-65 років), зріст якої на момент смерті становив 166,0-167,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. До відмінностей слід віднести первинну адентію лівого нижнього зуба мудрості – 38 (тут і далі нумерація зубів подається за класифікацією ВООЗ). Це явище, що нечасто спостерігається в зубах людей бронзового віку.

Варто наголосити, що визначення статі і зросту в зазначений період життя, коли наступляють зворотні, інволютивні зміни, носить суто умовний характер.

Бондарі, курган VII/2007 р.

19. *Поховання 4 (скіфське)*. Майже повний, фрагментований кістяк дорослої людини з фрагментами довгих трубчастих кісток, тазу, черепа; наявні зуби (на момент смерті збереглися всі зубні органи). Проте, зріст визначенню не піддається. Статеві ознаки яскраві, відносяться до жіночих. Віковий інтервал, на який припав момент смерті, – 18-20 років.

Індивід з поховання 4 – жінка у віці 18-20 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні камені у вигляді «тонкої лінії».

20. *Поховання 5 (зрубне)*. Два фрагменти довгих трубчастих кісток дорослої людини. Стать і зріст не встановлені. Вік визначений у межах 45-50 років.

Індивід з поховання 5 – доросла людина у віці 45-50 років.

21. *Поховання 8 (неолітичне)*. Для аналізу представлені дрібні фрагменти довгих трубчастих кісток і зуби. За цим матеріалом встановлені стать і вік.

Індивід з поховання 8 – жінка (?), у віці 18-20 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубний наліт у вигляді «тонкої лінії».

22. *Поховання 9 (зрубне)*. Наданий лише один зуб людини – 27. Проведена спроба визначення статевої приналежності індивіда, якому належав зуб. Це здійснено за морфологічними описовими статевими ознаками в зубах. Стать визначена як жіноча. Вік визначається за стертістю і ступенем розвитку зуба – 15-20 років.

Індивід з поховання 9, можливо, жінка (?), у віці 15-20 років.

23. *Грабіжницький хід 1 (від поховання 4 скіфського часу)*. Фрагменти довгих трубчастих кісток і ребер дорослої людини. Стать і зріст за такими матеріалами встановити важко.

Індивід з грабіжницького ходу 1 – доросла людина, у віці 25-30 років.

Білани, гр. II, курган № 1/2007 р.

24. *Поховання 1* і перскоп *грабіжницького ходу II (скіфський час)*. Для аналізу надані тільки 5 дрібних фрагментів нижньої щелепи і зуб дорослої людини. Ідентифікація показала, що одонтологічний орган – другий верхній постійний правий моляр – 17. Основні статевікові дані можна отримати лише за цим зубом. Морфологічні показники відповідають характеристикам зубів осіб жіночої статі. Стертість зуба відповідає віку 30-35 років.

У похованні 1 перебували, можливо, останки жінки у віці 30-35 років.

25. *Поховання 2 (катакомбне)*. Скелет повний. Є добре збережені довгі дуже масивні трубчасті кістки. За ознаками у посткраніальному скелеті, статевими особливостям будови черепа – кістяк чоловічий. За ознаками старіння в кістках і зубах, ступенем зрощення черепних швів – людина досягла віку 35-40 років. За таблицями вимірювання росту, приблизний зріст людини становив – 178,0-182,0 см.

Індивід з поховання 2 – чоловік у віці 35-40 років, 179,0-182,0 см зростом.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології не виявлено. Зубний камінь наявний на всіх зубах, має форму «тонкої лінії».

26. *Поховання 3, заповнення грабіжницького ходу 1 (скіфський час)*. Для аналізу збереглися дві п'яткові кістки дорослої людини. За наявністю на кістках остеофітів можна констатувати вік людини – близько 30-ти років. Стать і зріст залишилися поза межами можливостей доступного аналізу.

Індивід з поховання 3 і заповнення грабіжницького ходу – дорослий чоловік віком близько 30 років.

27. *Поховання 3, яма дромосу (скіфський час)*. В аналізі 14 фрагментів кісток скелету дорослої людини (короткі трубчасті кістки, уламки черепа). Зубощелепна система відсутня. Висновки про статевий диморфізм зробити важко, у зв'язку з відсутністю адекватних методів визначення статі при поганому стані збереження кістяка. Вікові параметри можна встановити за наявності однієї ознаки – присутності остеофітів на фалангах. За цією ознакою індивід знаходився в ранній фазі початку старіння організму – 26-29 років (Пашкова 1963).

Індивід з поховання 3, ями дромосу – доросла людина, у віці 26-29 років.

28. *Поховання 5 (зрубне)*. Кістяк представлений фалангами пальців рук, ніг, фрагментами газових кісток, є уламки довгих трубчастих кісток, з них дві цілі: ліві ліктьова і променева кістки, за якими вдалося встановити зріст. Є також фрагменти черепа. На момент смерті збереглися всі зуби. Статеві ознаки яскраві, належать чоловікові. Вікова градація – в межах 35-40 років. За розмірами збережених кісток, зріст становив 160,0-164,0 см.

Індивід з поховання 5 – чоловік у віці 35-40 років, зріст якого – 160,0-164,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Відхилень від норми розвитку не встановлено.

Виявлено масивні зубні камені у вигляді «нависаючого кому».

29. *Поховання 6 (катакомбне)*. Представлений повний фрагментований кістяк дорослої людини. Череп в розвалі. Рельєф м'язів добре розвинений. Статеві ознаки яскраві і сумнівів не викликають – це чоловік (морфологічна будова кістяка повторює комплекс розвитку «скелету вершника» (Бужилова 2005). Вік визначений за рядом маркерів: абразія зубів, ступінь зрощення швів черепа, кістковий вік. Віковий інтервал, в якому настала смерть, – 50-55 років. Збереженими довгими трубчастими кістками зріст не перевищував 180,0-182,0 см.

Індивід з поховання 6 – чоловік у віці 50-55 років, зріст якого – 180,0-182,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Наявні крайові кісткові розростання в поперековому відділі хребта, як свідчення приналежності людини до числа професійних вершників (підвищені навантаження на цей відділ скелету) або обмеженості рухливості цієї частини опорно-рухового апарату наприкінці життя (Радочин, Бассальго 2006, с. 271-298). Виявлений зубний наліт у вигляді «нависаючого кому».

30. *Поховання 7 (пизьоямне)*. Для аналізу надано повний скелет, у т.ч. череп. Проте, всі кістки знаходилися у вельми фрагментованому стані. Через це статеві визначення були проведені за зубними органами. На момент смерті збереглися всі зуби. За морфологічними описовими статевими ознаками в зубах – це чоловік. За ступенем розвитку зубощелепної системи, ступенем стертості, вік людини – 45-50 років.

Індивід з поховання 7 – чоловік у віці 45-50 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. З помітних фактів, що не часто зустрічаються в зубах людей бронзового віку, слід зазначити зігнутість кореневої системи зубів мудрості (18, 28, 38, 48) від основної осі на 90°. Є зубні мінералізовані відкладення на всіх зубах у вигляді «нависаючого кому».

31. *Поховання 8 (катакомбне)*. Повний, утім дуже фрагментований скелет дорослої людини. Однак, кілька довгих трубчастих кісток збереглися повністю. Фрагменти черепа масивні. Збереглася зубощелепна система. Скелет і череп дають неповні уявлення про стан людини у зв'язку зі фрагментованим станом. Для встановлення статевих характеристик використані зуби, морфологічна характерис-

тика яких свідчить, що людина належала до числа осіб чоловічої статі. Ступінь зрощена кісток черепа і стертість зубної системи вказує на вік – 30-35 років. Приблизний зріст за життя – 182,0-184,0 см.

Індивід з поховання 8 – чоловік у віці 30-35 років, зріст якого становив 182,0-184,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні нашарування у вигляді «тонкої лінії» вкривають усі зуби верхньої і нижньої щелепи. Інших відмінностей та дефектів не встановлено.

Поховання 9 (неолітичне). У похованні виявлені залишки двох індивідів. Вірогідно, поховані – жінка та дитина.

32. Представлений повний, але фрагментований скелет. На жаль, з цієї причини зріст визначити не вдалося. Кістяк і череп дуже масивні. Є всі зуби. Статева диференціація ускладнена поганою збереженістю кісток скелету. Морфологія органів жування збігається з морфологічною описовою характеристикою зубів осіб жіночої статі. Вікові показники також взяті за характеристикою жувальних органів. Ступінь сформованості зубів, їх стертість вказують на вік у 35-40 років.

Індивід 32 з поховання 9 – це жінка у віці 35-40 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. З відмінностей виявлені тільки зубні мінеральні камені у вигляді «тонкої лінії» на всіх зубах. Зубні нашарування, за нашими спостереженнями, рідкісні явище для людей епохи міді. Воно спостерігається нами вдруге саме у серії кісткових решток, що походила з нижньої течії Псла.

33. За попередніми даними – кістковий скелет дитини, у віці до 11 років (діафіз і епіфізи не зрослися). Зубна система винесена землеріями. За уточненими розмірами і структурою внутрішньої речовини кісток, – дитині близько 6-8 років.

Індивід 33 з поховання 9 – дитина у віці 6-8 років.

Поховання 10 (катакомбне). Ідентифіковано два кістяки – скелет дорослої людини і дитини.

34. Кістяк дорослої людини роздавлений, дуже фрагментований (зріст визначити не вдалося). Скелет повний. Масивний череп. Дуже масивні кістки, м'язовий рельєф добре виражений. Людина за життя виконувала підвищені фізичні навантаження. На момент смерті збереглися всі зуби. Статеві ознаки виражені добре. Всі вони вказують, що кістяк належить представнику чоловічої статі. Ознаки

люди, що спостерігалися за кістками і зубами, свідчили на користь вікового проміжку в 35-40 років.

Індивід 34 з поховання 10 – чоловік у віці 35-40 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Патології у кістках і зубах не виявлено. Зубні камені наявні на всіх зубах. Їх форма – «тонка лінія». З відмінностей привертають увагу кісточки «інків». Таких налічується 8.

35. Репрезентований кістками людини, яка не досягла 11-річного віку (діафіз і епіфізи не зрослися). Кістки неповного скелету. Ідентифікована добре збережена ліва променева кістка дитини. Розвал черепа представлений рештками зубощелепної системи. У дитини на момент смерті збереглися всі зуби. Прикус змінний. За термінами прорізування зубів постійної зміни, розвитку їх кореневої системи, розсмоктування коренів тимчасових зубів – 9-10 років. На момент смерті дитина перебувала у періоді розвитку, що характеризувався закінченням раннього періоду змішаного прикусу і початком пізнього періоду цього виду прикусу.

Кістяк з поховання 10 – дитячий; вік дитини – 9-10 років.

36. *Поховання 11 (катакомбне).* 28 дрібних фрагментів скелету дитини (черепа, ребра, довгі трубчасті кістки). Є зуби. Саме по зубах зроблені певні висновки про молодий вік об'єкту дослідження. Зубна система знаходилася в періоді старіння молочного прикусу – 5-6 років.

Індивід з поховання 11 – дитина у віці 5-6 років.

Білани, гр. II, курган № 2/2007 р.

37. *«Поховання» 3 (зрубніжницький перекот).* Є три фрагменти фаланг пальців лівої ноги. Робити висновки щодо статевої належності і зросту індивіда проблематично. Вікова категорія встановлюється за внутрішньою будовою кісток і ознаками старіння (остеофітами). Індивіду на момент смерті виповнилося 40-45 років.

Індивід з поховання 3 – доросла людина у віці 40-45 років.

38. *Поховання 4 (пізньокатакомбне).* Дрібні фрагменти правої тім'яної кістки, уламки малої гомілкової кістки правої кінцівки і один зуб людини з дефектом (косий перелом кореневої частини). Уламки кістяка маліформативні. Інтерес для статевих і вікових висновків представляє тільки орган жування зі зруйнованою переломом кореневою системою та свіжим

сколом. Ідентифікація належності до щелепи, сторони, положення в зубному ряді вказує на приналежність зуба до класу молярів – 26. Ступінь розвитку описового морфологічного малюнка 26 свідчить на користь належності індивіда чоловічій статі. Стертість зуба і ступінь сформованості внутрішньої речовини збережених кісток – у межах 16-18-річного віку людини.

Індивід з поховання 4, можливо, – чоловік у віці 16-18 років.

39. *Поховання 5 (катакомбне).* Повний, дуже фрагментований і масивний кістяк. На момент смерті збереглися всі зуби. Наявні статеві ознаки в кістках і зубах – чоловічі. Про літній вік свідчить аналіз зубної системи (період старіння постійного прикусу). Кісткові розростання (остеофіти) дозволяють визначити період життя, до якого дожила людина. Вони локалізовані на фалангах пальців ніг. Вік – 45-50 років. Стан кістяка дозволив визначити зріст – 175,0-180,0 см.

Індивід з поховання 5 – чоловік у віці 45-50 років, зріст якого складав 175,0-180,0 см.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні нашарування у вигляді «тонкої лінії».

40. *Поховання 6 (золотоордінське кочівницьке).* В аналізі практично повний, але фрагментований кістяк дитини. Відмінною ознакою вікової групи є відсутність зрощення епіфізів і діафізів. Повне зрощення відбувається у віці близько 11-12 років. За ступенем сформованості зубів і щелеп визначається 10-11-річний інтервал життя людини.

Індивід з поховання 6 – дитина у віці 10-11 років.

41. *Поховання 7 (зрубне).* Надано для визначення кістяк дитини. Скелет повний, вкрай фрагментований. За ступенем розвитку зубощелепної системи, дитина досягла 7-8-річного віку. Це визначається за термінами прорізування зубів другої дентиції, формуванням та розсмоктуванням коренів.

Індивід з поховання 7 – дитина у віці 7-8 років.

42. *Поховання 8 (зрубне).* Неповний скелет дорослої людини. Є частина стегнової кістки (масивна, з добре вираженим м'язовим рельєфом), уламок масивної нижньої щелепи (з двома зубами із відламаним корінням); наявний дуже масивний залишок мозкового відділу черепу (частини тім'яних кісток). Ідентифікація приналежності щелепи, сторони і класу зубів, показала, що це зуби – 36 і 37, без кореневої системи. Аналіз морфологічних описових

ознак збігся з показниками осіб чоловічої статі. Ступінь стертості в межах вікового інтервалу – 30-35 років.

Індивід з поховання 8, вірогідно, – чоловік у віці 30-35 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубний наліт у вигляді «тонкої лінії».

Кузьменки, гр. I, курган № 2/2011 р.

43. *Поховання 1 (енеолітичне).* До аналізу надійшли кілька уламків кісток (можливо, черепа) та чотири зуба дорослої людини. Зріст не визначався. Характеристика всіх описових маркерів у кістках та зубах притаманна індивідам чоловічої статі. Вік, за ступенем стертості зубів, – 20-30 років.

Поховання 1 приналежало чоловіку у віці 20-30 років.

44. *Поховання 2 (пізньокатакомбне).* Дрібні фрагменти скелету дорослої людини. Збереглися зуби в уламках. Стать та зріст встановити неможливо. Вік визначається тільки за стертістю зубів – 20-25 років.

Скелет з поховання 2 належав дорослій людині у віці 20-25 років.

45. *Поховання 3 (постзрубне).* Повний скелет дорослої людини. Матеріали фрагментовані. Череп у розвалі, зуби складаються з уламків. Незважаючи на погану збереженість скелету, всі виражені прикмети жіночі. Віковий показник – 25-30 років. За розмірами стегнової кістки, зафіксованими, ще в ході польових досліджень, зріст людини складав 172,0-174,0 см.

Кістяк з поховання 3 належав жінці у віці 25-30 років, зростом 172,0-174,0 см.

46. *Поховання 4 (пізньокатакомбне).* Повний скелет дорослої людини, переважно у фрагментах, є уламки черепу та зуби. Однак кістки настільки зруйновані, що не диференціюються за належністю до відділу чи частини скелету. Матеріали малоінформативні. Хоча є чоловічі морфологічні описові ознаки. Визначена межа життя – 55-60 років.

Поховання 4 належало чоловіку у віці 55-60 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Слідів патології немає, однак наявні зубне мінералізоване каміння на всіх зубах у вигляді «нависаючого кому».

Кузьменки, гр. I, курган № 3/2011 р.

47. Рештки поховання 2010 р. на поверхні. Уламки черепної коробки (фрагмент *os temporallis*) та довгої трубчастої кістки руки

(локтева кістка). Стать не визначено. Єдиною ознакою є дуже виражена граційність кістки, що характерне для осіб жіночої статі. Вік встановлюється в межах 20-25 років.

Кістки зі зруйнованого поховання 2010 р. належали індивіду у віці 20-25 років, не виключено, особи жіночої статі.

Кияшки, курган № 3/2011 р.

48. *Поховання 1 (середньовічне кочівницьке).* Антропологічні матеріали представлені уламком зводу черепа, нижнім відділом скелету – кістками кінцівок дорослої людини. Диференціація статевих ознак показала, що кістяк належав особі чоловічої статі (розмір голівки стегна, вигин шийки стегна, вираженість м'язового рельєфу – за чоловічим типом). Структура внутрішньої речовини стегнової кістки, глибина зрощення діафізів та епіфізів відповідає віку – 45-50 років. Вдалося встановити зріст (довжина стегнової кістки – 47,7 см), який міг складати – 174,0-178,0 см.

Скелет з поховання 1 належав чоловікові у віці 45-50 років, 174,0-178,0 см зростом.

49. *Поховання 2 (зрубне).* В наявності фрагменти скелета дитини. За ступенем сформованості кісткової тканини, дитина досягла віку в 1-2 роки.

Поховання 2 належало дитині у віці 1-2 років.

50. *Поховання 3 (зрубне).* Окремі фрагменти кісток молодої людини (уламки поверхневого пару довгих трубчастих кісток ніг -?), окремі зуби. За ступенем сформованості зубної системи, людині виповнилося 14-16 років. Відсутність сформованості кореневої системи зубів не дала можливості визначити стать.

Поховання 3 належало молодому індивіду у віці 14-16 років.

51. *Поховання 5 (бабинське).* Анатомічно повний і цілий скелет дорослої людини. Є череп (добре збереглася лише нижня щелепа з окремими зубами). Кістки деформовані, що, мабуть, пов'язане зі старечим віком людини. У кістковій тканині виявлені значні остеофіти (крайові кісткові розростання), котрі є свідченням вікових змін. Остеофіти дуже великі (до 2-3 см). Незважаючи на очевидний значний вік, яскраві описові морфологічні статеві маркери вказують на приналежність скелету жінці. За всіма (збереженими) віковими ознаками – 75-80 років. Зріст через деформації кісткової тканини не визначався.

Поховання 5 належало жінці у віці 75-80 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Мінералізовані відкладення на всіх зубах, усіх їх поверхнях (крім жувальної) у вигляді «нависаючого кому». Формула зубів, за класифікацією ВООЗ, подається нижче (табл. 1). На нижній щелепі до такого віку збереглися всі зуби без патології (з наявністю лише вікової стертості – абразія), що встановлено за альвеолами окремих, не виявлених під час розкопок зубів.

Табл. 1

Формула зубів (за ВООЗ) жінки з поховання 5 (вік – 75–80 років)

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28				
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38				
0	0	0											0	0	0				

Примітка: 0 – зуб втрачений.

Остеофіти і кісткові деформації можуть засвідчувати неможливість самостійного пересування. Це перший випадок доживання людей доби пізньої бронзи до такого пізнього віку, зафіксований на Полтавщині.

Поховання 6 (енеолітичне). Ідентифіковано скелети двох осіб.

52. Майже повний анатомічно скелет і череп (з повним набором зубів) дорослої людини. Яскраво виражені чоловічі статеві ознаки в кістках. Вік встановлюється в межах 40–45 років життя. Вдалося встановити зріст – 180,0–182,0 см.

Скелет індивіда 52 з поховання 6 належав чоловікові у віці 40–45 років, 180,0–182,0 см зростом.

53. Фрагменти скелета дитини (тазовий пояс, уламки ребер, ключиць). Вік за розмірами кісток – близько 6 місяців.

Другий, індивід 53 з поховання 6, – це дитина, до 6 місяців життя.

54. Насип, кротовини біля поховання 6. Фаланги пальців дорослої людини (3 од.). Стать і зріст за наявним матеріалом не визначають. Вік, за наявністю остеофітів, – 40–45 років.

Кістки скелету з насипу, кротовин поряд із похованням 6, належали дорослій людині у віці 40–45 років, вірогідно, індивіду 52.

55. **Поховання 7 (передкісьське).** В аналізі зруйнований повний скелет дитини (є фрагменти черепа, фолікули постійних зубів). Власне фрагментованість кісток скелету і викликана раннім віковим періодом життя людини (не сформовані відділи та ділянки кісток, що «розійшлися» в місцях зрощення і

швів). За термінами формування кісток можна відносно точно, в межах 1–2 років, встановити вік, який складає 3–4 роки. Стать, зріст у такому віковому діапазоні не визначають.

Поховання 7, належало дитині у віці 3–4 роки.

56. **Рештки поховання** у великій норі (енеоліт?). Фрагменти довгих трубчастих кісток нижніх кінцівок дорослої людини. Встановлена, можливо, жіноча стать, у зв'язку з малою вираженістю м'язового рельєфу скелету. Ступінь сформованості внутрішньої речовини кісток відповідав вікові у 30–35 років. Зріст не встановлений.

Залишки індивіда зі зруйнованого поховання належали жінці у віці 30–35 років.

57. **Залишки поховання** з перекопу (невизначене). Фрагменти скелету, які відносяться до грудного відділу, окремі кістки нижніх кінцівок молодій людині. Стать встановити за наявними матеріалами неможливо, немає адекватних методів. За ступенем зрощення діафізів та епіфізів, зрощення голівки стегнової кістки, встановлено віковий період життя у 16–18 років.

Скелет з перекопу належав молодому індивіду у віці 16–18 років.

58. **Поховання 8 (зрубне).** Антропологічні матеріали представлені фрагментами довгих трубчастих кісток дорослої людини. Стать і зріст не визначені. Вікова характеристика внутрішньої речовини кісток характерна для 30–40 років.

Кістяк з поховання 8, вірогідно, належав дорослому індивіду у віці 30–40 років.

59. **Поховання 9 (явне).** Кілька фрагментів кісток верхньої кінцівки дорослого індивіда. Стать і зріст не визначені. Вікова характеристика внутрішньої речовини кісток підходить для віку у 30–40 років.

Кістяк належав дорослому індивіду у віці 30–40 років.

60. Зруйноване **поховання** у перекопі (зрубне?). Останки репрезентовані окремими кістками скелету молодій людині. Збереглися щелепи із зубами. Всі морфологічні описові стадії ознаки в кістках, черепі, щелепах, зубах свідчать про належність кістяка особі жіночої статі. Встановлено вік, який відповідав 16–18 років.

Залишки скелету з перекопу належали молодій жінці у віці 16–18 років.

61. **Залишки поховання** в перекопі (зрубне?). В аналізі – дрібні сколи кісток грудної клітини

(ребра, ключиця) дорослої людини. За наявного матеріалу важко встановити стать чи вік (тим більше, зріст) індивіда. Тканини, що знаходилися в аналізі, малоінформативні.

Поховання з перекопу належало дорослому індивіду.

62. **Поховання 11 (зрубне).** Є фрагменти довгих трубчастих кісток дитини. Ступінь сформованості, розміри кісток відповідають віку 1,0–1,5 року.

Скелет з поховання 11 належав дитині у віці 1,0–1,5 років.

Солонці, гр. VI, курган № 1/2011 р.

63. **Поховання 1 (ранньосарматське).** Анатомічно повний, дуже зіпсований і фрагментований скелет дорослої людини. Незважаючи на старечий вік індивіда, яскраво виражені жіночі статеві ознаки, які визначені за описовою статвою морфологічною характеристикою черепа, вік визначався за ступенем стертості зубів, ступенем зрощення швів черепа, віковими змінами в скелеті (остеофіти), станом внутрішньої структури речовини кісток. Результати за всіма цими показниками збігаються – 70–75 років.

Поховання 1 належало жінці у віці 70–75 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Особливістю кістяка є дуже незвично виражені кісткові крайові розростання (остеофіти), що мали у довжину кілька сантиметрів на окремих ділянках кісток (особливо, кістках нижньої кінцівки). Остеофіти, як особливість розвитку, мають значення і при визначенні віку. Такі розростання (довжина від поверхні – 2,0–2,5 см), свідчать про те, що людина була дуже старою. У середовищі населення сарматського часу таке довголіття – явище, що звертає на себе увагу. Крім остеофітів, котрі засвідчують труднощі при пересуванні наприкінці життя, виявлені зубні відкладення у вигляді «тонкої лінії».

64. **Поховання 2 (бабинське або зрубне).** У цільових умовах олянутий уламок плечової кістки, який, за розмірами, належав дитині (довжина в розвалі – 20,1 см).

Поховання 2 могло належати дитині, вік якої не визначався.

65. **Поховання 3 (зрубне).** Дрібні фрагменти скелету дитини: частина черепа, з наявністю верхньої щелепи із зубами (молочний і постійний прикус). Найбільш інформативними виявилися денціальні органи. Ступінь формування зубів постійної і тимчасової

дентиції свідчить на користь віку – 5–6 років.

У похованні 3 знаходилася дитина у віці 5–6 років.

66. **Поховання 5 (катакомбне).** Окремі напізруйновані кістки скелету і черепа дорослої людини. Краще збережені фаланги пальців рук. За наявністю остеофітів, структурою внутрішньої речовини кісток вік визначався у межах – 30–35 років.

Поховання 5 належало дорослому індивіду у віці 30–35 років.

67. **Поховання 7 (зрубна кремація).** В аналізі 5 дрібних (до 5 мм довжиною) фрагментів дуже кальцінованих довгих трубчастих кісток, що малоінформативні для встановлення статевих вікових характеристик. Констатований факт приналежності кісток скелету дорослій людині.

Залишки скелету належали дорослому індивіду.

Солонці, гр. (могильник) I, курган № 12/2007 р.

68. **Поховання 3 (бабинське).** Для аналізу падаю розвал черепа дитини з добре збереженою зубощелепною системою. Збереглися постійні зуби, фолікули постійних зубів, жувальні органи молочної зміни. Зуби відокремлені від щелеп, зубних альвеол. Наявність жувальної системи дозволяє визначити вік похованої дитини (кістки черепа такої інформації не надають через фрагментарність). Прорізилися перші постійні зуби (№№ 16, 11, 21, 26, 36, 46), які з'являються у 5–6 років. Терміни, розсмоктування коренів зубів молочного прикусу і формування коренів зубів постійної зміни також вказують на вік дитини – 5–6 років.

Поховання 3 належало дитині у віці 5–6 років.

Є можливість визначити стать дитини за морфологічною структурою зубів постійної дентиції, за С.В. Дмитренком, А.І. Краюшкіним і М.Р. Саліним (2000), відповідно до теорії морфологічних полів. Найімовірніше, припустити чоловічу стать, так як описова характеристика шести наявних постійних зубів, що належать дитині, цілком підходить під описову характеристику зубів осіб чоловічої статі. Отже, дитина могла бути хлопчиком.

Дуканичі, гр. II, курган № 1/2008 р.

Поховання 1 (катакомбне). Для аналізу нада- ні тільки зуби двох індивідів, частина з яких,

вірогідно, винесена землеріями з поховання 8.

69. Практично повний набір постійних зубів. Морфологічний описовий статевий тип зубної системи чоловічий. Чоловікові, за термінами стертості та формування кореневої системи зубів, – 20-25 років.

Зуби індивіда 69 з поховання 1 належали чоловікові у віці 20-25 років.

Виявлені відхилення й особливості розвитку. Зубні мінералізовані відкладення у вигляді «тонкої лінії» на всіх групах зубів.

70. Диференційовано вісім постійних зубів. Морфологічні статеві ознаки на зубах жіночі. Стертість зубного ряду (і схема будови верхівок коренів зубів) вказує на вік – 18-20 років.

Зуби індивіда 70, занесені до поховання 1 землеріями із захоронення 8, належали жінці, у віці 18-20 років.

71. *Поховання 2 (ялиця)*. Дрібні уламки черепа дитини. Є зуби. За термінами їх прорізування, дитині на момент смерті виповнилося 1-2 роки.

Кістки з поховання 2 належали дитині 1-2 років життя.

72. *Поховання 5 (катакомбне)*. Матеріали представлені фрагментами повного кістяка дорослої людини, в т.ч. комплектом зубів. Однак, кісткові матеріали настільки фрагментарні, що не дають підстави точно визначити зріст, який може бути встановлений приблизно у межах до 190,0 см. Можливо, кістяк належав чоловікові. Вік особи, з розрахунку наявності остеофітів, ближче до старечого періоду життя. Більшість ознак вказують на вікову межу в 40-45 років.

Поховання 5 належало, можливо, чоловікові у віці 40-45 років (зріст в межах до 190,0 см).

Дуканичі, гр. II, курган № 3/2009 р.

Поховання 1 (катакомбне). Виявлені кісткові останки трьох індивідів (діти).

73. Розташований по центру. Представлена для аналізу частина скелету і черепа людини (цілими збереглися окремі довгі трубчасті кістки). Збережені матеріали не дозволяли встановити зріст, а про вік свідчила наявність тільки молочної зміни зубів. Статеві ознаки в ранніх методах періодом не визначаються. Існуючі методи визначення статі за морфологічними описовими ознаками в зубах також не дають ефекту, оскільки зуби тимчасового прикусу для подібних цілей не використовуються, а виявлені перші моляри постійного прикусу (№ № зубів 16, 26, 36, 46) знаходилися в зарод-

ковому стані. За ступенем сформованості зубної системи, термінами розсмоктування коренів молочних зубів вдалося встановити вік досліджуваного на момент смерті – 5-6 років.

Кістяк індивіда 73 з поховання 1 належав дитині у віці 5-6 років.

74. Із західного боку. Для аналізу наданий повний кістяк маленької дитини у зруйнованому стані. За залишками зубо-щелепнолицевої системи можна стверджувати, що вік дитини – 4-5 років.

Кістяк індивіда 74 з поховання 1 належав дитині у віці 4-5 років.

75. Зі східного боку. Повний скелет дитини (стан фрагментований). Про вік можна судити за залишками зубо-щелепнолицевої системи (змінний прикус). Ступінь сформованості коренів зубів молочної та постійної зміни відповідає віку в 6-8 років. Однак, постійні зуби, які є в наявності, не можуть бути використані для визначення статі. Ці зуби не прорізулися повністю в оклюзію (формувався, можливо, недопрорізаний).

Кістяк індивіда 75 з поховання 1 належав дитині у віці 6-8 років.

76. *Поховання 2 (ялиця)*. Представлена фаланга пальця правої ноги дорослої людини. Вік людини можна визначити за ступенем сформованості (ступенем зрощеності) епіфізу та діафізу кістки. Вік відповідає віку 30-40 років. Стать і зріст за вихідним матеріалом не визначається.

Кістяк з поховання 2 належав дорослій людині у віці 30-40 років.

77. *Поховання 6 (катакомбне)*. В аналізі фрагменти кісток черепа (із зубною системою) та уламок правої (?) ключиці дорослої людини. За морфологічною будовою зубів можна припустити, що кістяк належав чоловікові. За ступенем стертості зубної системи чоловік досяг віку за життя 45-50 років. Кістяк з поховання 6 належав чоловікові у віці 45-50 років.

Результатом проведеного аналізу стала ідентифікація 77 індивідів різних історичних епох. Виділені 23 скелети дітей (35%), 21 – чоловіків, 12 – жінок, статі для 21 індивіда – не встановлені.

Відзначимо добрий стан здоров'я обстеженого контингенту, в якого не виявлено випадків занедбаних хвороб. Встановлена відносно незначна кількість відхилень (хоча їх визначенню заважала зіпсованість, фрагментарність і неповнота кісткових залишків).

Неодноразово виявлені зубні камені. При цьому, у кочівника пізньосередньовічної епо-

хи вони були досить масивними, що легко піддавалися вимірам і могли навіть свідчити про наявність запальних процесів у слизовій оболонці порожнини роту за життя об'єкта аналізу. Виявлені також зубні відкладення у людей епохи мідного віку, де традиційно вони досі не виявлялися.

До відмінностей слід віднести первинну адентію лівого нижнього зуба мудрості (38) у представників населення епохи бронзового віку. Таке явище не часто спостерігається в зубах людей цієї епохи.

Встановлені антропологічні зміни, що характеризують загальносоматичний стан дослідженого контингенту населення. Зокрема; це захворювання хребтного стовпа. Можливо, люди, які мали такі недуги, піддавалися підвищеним навантаженням на що ділянку тіла. Не включена їх приваєжність до числа вершників. Вказані маркери одночасно служать і певним свідченням соціального становища індивідів.

Серед похованих чимало дітей та осіб середнього віку. Звідси можна вважати, що передчасна смерть настала внаслідок вірусних та інших захворювань, котрі не мають ознак і не спричиняють ушкоджень в кістках. Слід

визнати сумнівною природну смерть молодих індивідів (у дітей патології не виявлено).

Треба наголосити на можливостях медичних технологій в устанавленні віку і статі, при наявності в аналізі надзвичайно погано збережених анатомічних матеріалів. Саме медичні методи та наявність одонтологічних матеріалів допомогли уточнити більшість незрозумілих питань, пов'язаних зі статевим диморфізмом і віком, особливо в молодому і старечому періодах життя, коли такі визначення ускладнені особливостями розвитку кісткового скелету. Для періоду розвитку всіх функцій організму, через погану збереженість антропологічних матеріалів, використовуючи одонтологічний аналіз, були проведені уточнення фізичного стану і статевікової градації.

Важливо зазначити, що результати визначення статі за описовими морфологічними структурами, відомими в кістках і зубах, повністю збігаються.

Отже, необхідно визнати перспективним виводження і застосування медичних методів аналізу до практики власне археологічних, історичних та антропологічних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев 1966
Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 250 с.
- Алексеев, Дебец 1964
Алексеев В. П. Краниометрия: Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – Москва: Наука, 1964. – 127 с.
- Артемьев 2002
Артемьев А.В. Застывшие моменты жизни (анализ зубо-челюстной системы древних людей) / А.В. Артемьев // ДентАрт. – Полтава: Блицпринт, 2002. – № 2. – С. 59-65.
- Башкиров 1957
Башкиров П.Н. Пропорции тела как расово-таксономический признак / П.Н. Башкиров // СА / АН СССР, Ин-т археологии. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – № 1. – С. 7-8.
- Башкиров 1962
Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека / П.Н. Башкиров. – Москва: Изд-во МГУ, 1962. – 340 с.
- Бужилова 2005
Бужилова А.П. Homo Sapiens: История болезней / А.П. Бужилова // РАН, Ин-т археологии. – Москва: Языки славянской культуры, 2005. – 320 с.
- Герасимов 1955
Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) / М.М. Герасимов // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Москва, 1955. – Новая серия: Т. XXVIII. – С. 5-147.
- Гинзбург 1963
Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков / В.В. Гинзбург. – Ленинград: Гос. изд-во мед. лит-ры, 1963. – С. 4-10.
- Дмитренко, Краюшкин, Салин 2000
Дмитренко С.В. Анатомия зубов человека / С.В.Дмитренко, А.И. Краюшкин, М.Р. Салин. – Москва-Нижний Новгород, 2000. – 193 с.
- Пашкова 1958
Пашкова В.И. Определение роста по костному скелету / В.И. Пашкова // Советская криминалистика на службе следствия. – Москва, 1958. – № II. – С. 11-17.
- Пашкова 1963
Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В.И. Пашкова // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. – Москва: Медгиз, 1963. – 154 с.

Зубов 1968

Зубов А.А. Одонтологія: Методика антропологічних досліджень / А.А. Зубов. – Москва: Наука, 1968. – 204 с.

Зубов 1973

Зубов А.А. Этническая одонтологія / А.А. Зубов. – Москва: Наука, 1973. – 204 с.

Зубов 1974

Зубов А.А. Одонтологія / А.А. Зубов // Раціоналістичні процеси в етнічній історії. – Москва: Наука, 1974. – 198 с.

Каськова, Артем'єв 2011

Каськова Л.Ф. Характеристика мінералізованих зубних відкладень у жителів України історических епох міді – пізнього середньовіччя / Л.Ф. Каськова, А.В. Артем'єв // Соціальні аспекти сучасної російської стоматології: опыт, проблеми, пути решения: Матеріали науч.-практ. конф. Центр. Федеральн. округу Російської Федерації з міжнародним учасством (Посвящ. 75-літтю Тверської гос. мед. академії і 75-літтю стоматологічного фак-та). – Росія, г. Тверь, 12-13 мая 2011 года / Тверск. гос. мед. академія; [под ред. М.Н. Калинин, Б.Н. Давыдова, И.А. Жмакина, В.А. и др.]. – Тверь: ООО «Заповедник Времени», 2011. – С. 246.

Ковешников, Никитюк 1992

Ковешников В.Г. Медицинская антропология / В.Г. Ковешников, Б.А. Никитюк. – Киев: Здоровье, 1992. – 220 с.

Козак 2003

Козак О.Д. Мешканці «Града Володимиря» за даними антропології / О.Д. Козак,

І.Д. Потехіна // Археологія / НАН України, Ін-т археології. – Київ: Академперіодика, 2003. – № 1. – С. 113–129.

Козак 2005

Козак А.Д. Население Киева X–XIII вв. по данным палеопатологии: автореф. дис. ... канд. ист. наук: специальность 03.00.14 «Археология» / А.Д. Козак; НАН Украины, Ин-т археологии. – Киев, 2005. – 20 с.

Найнис, Лукошевичуте, Госите 1947

Найнис И.И. Исследования верхней части бедренной кости человека в судебно-медицинском отношении / И.И. Найнис, Я.И. Лукошевичуте, Г.А. Госите // Труды Каунасского мед. ин-та. – Каунас, 1947. – № 2. – С. 43–49.

Пашинян, Тучик, Чернявская 2002

Пашинян Г.А. Судебно-стоматологическая экспертиза зубо-челюстного аппарата останков 9 человек Екатеринбургского захоронения: Результаты и обсуждение / Г.А. Пашинян, Е.С. Тучик, З.П. Чернявская // Стоматология для всех. – Москва, 2002. – № 1. – С. 54–60.

Радочин, Бассальго 2006

Радочин В.Ю. Результаты исследования антропологического материала из некрополя Эски-Кермена / В.Ю. Радочин, О.А. Бассальго // Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії: сб. науч. тр. / Крым. отделение Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины; Центр археол. исследований фонда «Деметра»; [ред. сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько]. – Симферополь, 2006. – Вып. XII. – С. 271–298.

Додаток 3

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

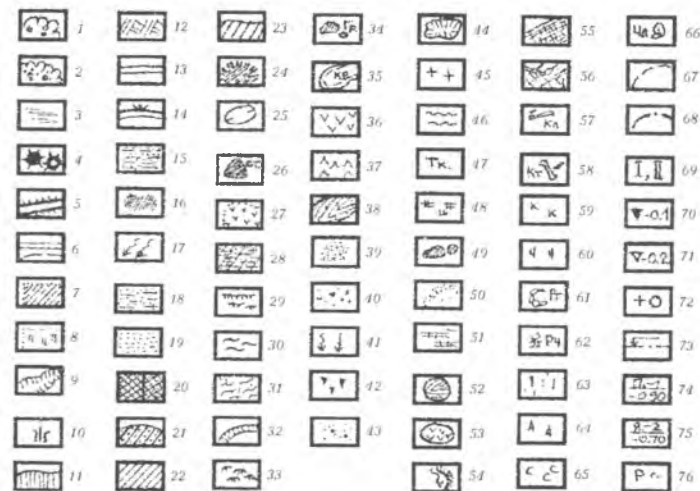

Рис. 384. Умовні позначення до планів, креслень та схем.

1 – насадженька дерев; 2 – кущі; 3 – болота; 4 – кургани і курганоподібні насипи; 5 – дороги з твердим покриттям, насипи; 6 – польові дороги; 7 – ділянки рілля; 8 – задерновані ділянки, луки; 9 – яри, обриви; 10 – болотна рослинність; 11 – похований ґрунт; 12 – материк; 13 – орний шар; 14 – дерновий шар; 15, 18 – сулинистий пісок і сулинок; 16 – попіл, попелястий вміст; 17 – затілки, просіви; 19 – пісок; 20 – перекопи, мішані відвали ірабійників; 21 – материково-піщані масиви викидів; 22 – викиди в плані; 23 – масиви насипів в перетині; 24 – возниці; 25 – ями, ямки; 26 – стели; 27 – окоцурені межі ділянок підстилок, скупчень тліну; 28 – мішаний піщано-сулиняний вміст; 29 – тонкі пласти дерну; 30 – мул; 31 – береста, кора; 32 – рови, рівачки; 33 – дернини; 34 – гранітні камені; 35 – кори, кротовини; 36 – шкіряний тлін; 37 – рослинний і деревний тлін; 38 – дерево; 39 – вохра; 40 – крейда; 41 – обвали; 42 – кальціновані кістки; 43 – крупинки вохри; 44 – котловани; 45 – кремені; 46 – мулистопопелястий вміст та прошапки; 47 – текстильний тлін; 48 – силалений ґрунт; 49 – піщано-сулинисті «хлібці» зі слідами випалювання; 50 – посипка насінням рослин; 51 – перепалено-материкові вклучення; 52 – рештки дерев'яних посудин; 53 – залишки шкіряних виробів; 54 – ділянки осування у перетині; 55 – рештки циновок; 56 – зотліла болотна рослинність; 57 – кістки людей; 58 – кістки тварин; 59 – уламки ліпної кераміки; 60 – вулліни; 61 – розвали горщиків; 62 – розвали черепів; 63 – білі мінералізовані вклучення; 64 – уламки античної тончарної кераміки; 65 – шкаралупа яєць; 66 – череп людини; 67 – невидимі та невиразні контури; 68 – реконструйовані контури, межі; 69 – номери насипів і конструктивних досіток; 70 – глибини від умовних центрів; 71 – глибини від рівнів виявлення; 72 – умовні центри та реperi; 73 – графічно зафіксовані перетини і профілі; 74 – номери та глибини поховань; 75 – номери і глибини ям; 76 – мушлі молюсків та їх уламки.